

мушкетери	— основний вид лінійної піхоти
палисад	— оборонне спорудження у вигляді частоколу із загострених колод
траншементи	— військові укріплення для зміцнення внутрішньої оборони в разі захоплення противником частини розташованої попереду польової позиції
ретрашементи	— Великі Будища
Будищи	— Опішня
Опошня	— гармата, пристосована для обстрілювання закритих цілей навісним вогнем
мортира	— генерал-лейтенант Беллінг
Белінг	— Гольц Ф. Р., генерал-квартирмейстр
Гольц	— Шаумбург О.-Г., граф, генерал-майор
Шаумбург	— Кропотов Гавриїл, полковник, бригадир
Кропотов	— окопна траншея, хід сполучення, що риють у напрямку позиції противника для поступового й непомітного наближення до нього
сапа	— солдати важкої кавалерії
рейтар	— зімкнуте квадратне або багатокутне польове земляне укріплення, з якого можна самостійно оборонятися
редут	— Рейншільд К.-Г., барон, генерал-фельдмаршал шведської армії
Рейншильд	— угода, договір між воюючими сторонами
акорд	

В. В. Панашенко (Київ)

Шлях армії Карла XII на Україну (1709 р.)

Однією із славних сторінок в історії боротьби народів нашої країни проти іноземних загарбників є Полтавська битва, 280-річчя якої відзначалося минулого року. 27 червня (8 липня за новим стилем) 1709 р. російські війська розгромили під Полтавою шведську армію. Ця перемога стала переломним моментом в багаторічній війні Російської держави проти Швеції. В результаті битви остання втратила більшу частину своєї регулярної армії, а разом з нею і свою колишню могутність. Російська армія оволоділа ініціативою і успішно продовжувала наступальні дії в дальшому ході Північної війни (1700—1721 рр.). Полтавська перемога значно зміцнила політичні позиції Росії як великої європейської держави, закріпила її вихід до Балтійського моря, визначила політичну ситуацію в Східній Європі на цілу історичну епоху.

Початком розгрому шведської армії послужила героїчна оборона Полтави, учасники якої протягом 87 днів захищали місто і зуміли відбити багаторазові атаки війська шведського короля Карла XII, який будь-що намагався його захопити.

Полтавським подіям передували військові дії Російської держави проти Швеції в Прибалтиці, на західноукраїнських та білоруських землях. Карл XII, який вважався непереможним полководцем, мріяв про повне поневолення Росії. Готуючись до вторгнення в Росію і будучи впевненим у блискавичній перемозі, Карл XII ще до походу призначив генерала А. Спарра губернатором Москви¹. Похід шведської армії на Москву планувався у напрямку Смоленськ — Можайськ — Москва.

В Росії готувалися до відсічі противника. Спішно укріплювалися західні державні кордони. Від Пскова до Брянська було створено оборонну лінію. На відкритих місцевостях споруджувалися земляні вали. Зміцнювалися фортеці міст Пскова, Новгорода, Смоленська і навіть Москви. Водночас вживалися заходи і щодо оборони України. Швидко

¹ Шут'ой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 52.

споруджувалася Києво-Печерська фортеця. Зміцнювалися фортеці Переяслава, Ніжина, Чернігова, Полтави та інших міст².

Карл XII командував армією, що налічувала понад 35 тис. чол.³ Крім того, до неї мав приєднатися 16-тисячний корпус під командуванням А. Л. Левенгаупта з великим обозом продовольства, фуражу та бойового спорядження. Однак, долаючи народний опір в Литві й Білорусії, корпус затримався. Це змусило Карла XII відмовитися від попереднього плану походу на Москву і повернути на Україну. Його приваблювали спокусливі обіцянки гетьмана І. Мазепи зміцнити шведські сили за рахунок козацьких полків. Протягом тривалого часу Мазепа вів таємні переговори з урядовцями Швеції та магнатською групою С. Лещинського в Польщі. Під час Північної війни ці зносини особливо активізувалися⁴ і звелися до укладення угоди між Мазепою, Карлом XII та С. Лещинським про відрив України від Росії та відновлення на українських землях польсько-шляхетського панування.

15 вересня 1708 р. лісистю місцевістю між річками Сож та Іпуть шведська армія рушила на Сіверщину. Загарбникам доводилося долати численні перешкоди і зазнавати значних втрат під час сутичок з місцевим населенням, партизанськими загонами та регулярними російськими військами.

Тільки-но шведська армія наблизилася до Десни, як до Карла XII прибув посланець від Мазепи з повідомленням, що на Україні в кращих містах для неї підготовлено квартири, провіант, фураж і спорядження⁵. 24 жовтня і сам гетьман з 5-тисячним загоном козаків вирушив до шведського табору, що розташовувався неподалік Новгород-Сіверського. Козакам було оголошено, що вони йдуть на з'єднання з російськими військами для ведення спільних дій проти шведів. І тільки біля шведського табору гетьман розкрив перед ними свій справжній намір. Охотницький полковник Г. Галаган, свідок і учасник подій, розповідав, що, вислухавши промову Мазепи, «многие бывшие с ним казаки с немалым ропотом, под разными видами отставши, разбежались»⁶. Замість 50 тис. козаків йому вдалося привести з собою лише близько 2 тис. чол., переважно з найманих⁷.

Перехід Мазепи на бік Карла XII виявився цілковитою несподіванкою для царського уряду. В умовах, що склалися, це могло привести до значних ускладнень й викликати гнівне обурення російського командування. 6 листопада 1708 р. в м. Глухові було обрано нового гетьмана — стародубського полковника І. І. Скоропадського. На тій же раді церква проголосила Мазепі анафему⁸.

На Україні, як і в Литві та Білорусії, розпочалася народна війна проти ворожого нашествия. Безуспішними виявилися атаки шведських загарбників на укріплені міста Стародуб й Новгород-Сіверський. Три-валий опір чинили гарнізони та місцеве населення Зінькова. Понад півтора місяця (з 19 листопада 1708 р. по 6 січня 1709 р.) шалені штурми ворога витримував Веприк — невелике сотенне містечко на Полтавщині. В той час воно закривало шлях ворожій армії на схід до Белгорода, а звідти — на Курськ і далі — на Москву. Гарнізон і жителі Веприка зустрічали ворожі війська не лише гарматним і рушничним вогнем, а й

² Полтава: К 250-летию Полтавского сражения.— М., 1959.— С. 216.

³ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию.— М., 1958.— С. 61.

⁴ Науковий збірник за рік 1928 історичної секції УАН.— К., 1928.— С. 80.

⁵ Прокопович Ф. История императора Петра Великого.— СПб., 1773.— С. 179.

⁶ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России.— М., 1847.— Ч. 3.— С. 52.

⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого.— М.; Л., 1948.— Т. 8.— Вып. 1.— С. 253.

⁸ Шutoй В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700—1709.— М., 1958.— С. 297.

окропом, камінням, колодами. Героїчна оборона зірвала намір короля продовжувати наступ вздовж р. Псла. Захопивши місто і жорстко розправившись з його захисниками, шведи відійшли в район Гадяча — Ромен у розташування своїх головних сил⁹.

Російське командування планомірно здійснювало намічений стратегічний план — блокаду шведської армії на Україні, недопускаючи її з'єднання з військами польського короля С. Лещинського. Сили ворога підривалися постійними нападами військових і партизанських загонів. Одна група російської армії під командуванням Б. П. Шереметева діяла проти головних шведських сил в районі Зінькова і Лохвиці, інша — під командуванням О. Д. Меншикова — безперервно знесилювала їх нападами окремих військових загонів.

В морозяні дні кінця січня 1709 р. шведська армія розпочала вторгнення на Слобожанщину з наміром просуватися у напрямку Полтави — Харкова, а вже звідти — на Москву. Тут, як і на Лівобережній Україні, вона наштовхнулася на всенародний опір. Гарнізони і місцеве населення кожного міста відчайдушно захищалися. Жоден населений пункт не давався загарбникам без бою, за кожний з них ворог платив життям своїх солдатів. Шведи мстилися жорстокими розправами над населенням, спалюючи захоплені міста й села. Зокрема, ними були зруйновані Опішня, Котельва, Краснокутськ, Коломак, Колонтаїв, Хухра, Каплунівка, Красний Кут, Городня, Мурафа та інші населені пункти¹⁰.

Російські війська й українські козаки вступали у військові сутички із шведськими загонами, часто завдаючи їм поразок і ламаючи стратегічні плани Карла XII. Від ворога було визволено Прилуки, Гадяч, Рашівку й інші міста та багато сіл.

Зазнаючи великих втрат, знесилена шведська армія відійшла із Слобожанщини. Поставлена перед нею мета — прорватися в Росію з боку Харкова — не здійснилася. У лютому — березні 1709 р. шведи зосередилися на Лівобережжі, в межиріччі між Ворсклою і Пслом, в основному навколо своєї головної квартири у Великих Будищах.

Російські війська поступово здійснювали тактику стратегічної блокади головних сил противника. Разом з ними активно діяли українські козаки під командуванням І. І. Скоропадського, які перебували поблизу р. Псла, а також загін Д. П. Апостола, що зайняв Говтву. Козацькі сотні охотницького полку Г. І. Галагана займали позицію за Дніпром. Козаки Гадяцького, Полтавського і Переяславського полків несли воєнно-сторожову службу на півдні і стояли на перешкоді спілкуванню шведів з Кримським ханством.

Однак Карл XII не розумів безперспективності своїх розрахунків і, не маючи реальних підстав не лише для поліпшення становища, а й навіть для врятування своєї армії, залишався впевненим у своїй перемозі. Навесні 1709 р. на пропозицію російського командування про укладення миру на умовах повернення Швеції втрачених земель (крім Іжорської), король відповів, що погодиться на мир лише в Москві, взявши з росіян велику контрибуцію. В такій обстановці неминуче наближалася вирішальна битва між воюючими сторонами.

Важливу роль у здійсненні своїх загарбницьких планів Карл XII відводив оволодінню Полтавою. Це дало б йому змогу вийти в гирло Ворскли і використати зручну переправу через Дніпро в районі Переволочної для поповнення головних сил армії військами генерала Крассау та С. Лещинського, вкрай необхідною артилерією і боеприпасами, забезпечити безпосередні зносини з Кримським ханством й допомогу з боку Туреччини. Оволодівши Полтавою, шведське командування змогло б поліпшити розквартирування й постачання своїх військ продоволь-

⁹ Тарле Е. В. Указ. соч. — С. 306.

¹⁰ Там же.

ством та фуражем. Крім того, Полтава прикривала вихід на стратегічно-важливий Муравський шлях, що пролягав від центру Росії до Перекопу.

Виношуючи плани захоплення Полтави, шведське командування сподівалося в разі успіху на піднесення морального духу армії. Оволодіти цим містом Карлові XII радив І. Мазепа, який сподівався на підтримку з боку місцевої старшини, до якої колишній гетьман неодноразово звертався за допомогою шведській армії.

Карл XII і Мазепа плекали надію використати в своїх інтересах Запорозьку Січ. Зокрема, Мазепа всіляко підштовхував січову старшину перейти на бік Карла XII. На його заклик кошовий отаман К. Гордієнко і частина старшинської верхівки 1 березня виступили із запорожцями із Січі. Від цього часу вони спрямовували свої дії на допомогу шведським військам. 27 березня у Великих Будищах Гордієнко склав присягу Карлу XII¹¹. Однак більшість запорожців розбіглася від кошового.

У лютому 1709 р. головні сили шведської армії почали перебазуватися у район поблизу Полтави. Вони зайняли Лютеньки, Опішню, Петрівці, Санжари і Решетилівку.

Стратегічне положення Полтави враховувало й російське командування. Ще в листопаді 1708 р. на допомогу місцевому гарнізону було споряджено військовий загін під командуванням А. Г. Волконського. В січні 1709 р. до Полтави прибув О. Д. Меншиков з кількома драгунськими полками і взяв участь в її укріпленні. Сюди звезли всі наявні в сусідніх містах гармати. Кілька гармат виділив О. Д. Меншиков. Загальна їх кількість досягла 28 одиниць. Комендантом Полтави було призначено енергійного і досвідченого полковника О. С. Келіна, який одразу ж приступив до укріплення оборонних споруд.

Полтавська фортеця височила на високому березі р. Ворскли при впадінні в неї р. Коломак. З усіх боків її оточували земляні вали з дубовим палісадом і бійницями. З боку Ворскли фортецю прикривала широка болотиста рівнина. Готуючись до можливої оборони, у фортеці заготовували запаси продовольства з розрахунку на гарнізон і мешканців міста на кілька місяців. А от зброї і боєприпасів там було недостатньо.

Спроби оволодіти Полтавою шведські війська робили вже на початку 1709 р. Після кількох рекогносцировок Карл XII висловив думку, що Полтаву можна захопити без особливих труднощів. Однак і цього разу шведський король глибоко прорахувався.

Полтавські події Північної війни добре досліджені й проаналізовані вітчизняними істориками. Та, незважаючи на це, першоджерела, свідчення сучасників тих подій своєю достовірністю і яскравістю продовжують привертати увагу і дослідників, і любителів історії. До таких джерел належить, зокрема, «Дневник военных действий русской армии под Полтавой», написаний невідомим автором. Помітка на машинописному тексті, надісланому до редакції, що це так званий «Дневник Келіна», не має під собою жодних підстав. Безперечно, його автор — сучасник тих подій — мав належну військову підготовку і добре знав, як діяли обидві воюючі сторони. Зміст щоденника свідчить про те, що його автор, на відміну від Келіна, докладніше знав саме польові дії, ніж хід подій безпосередньо в обложеної Полтаві. Крім того, в щоденнику зазначається: «К его царскому величеству писал комендант Келинг, уподобляясь апостолу Фоме... и затребовал, чтоб к нему до 50 пуд порошу брошено было». Певна річ, подібне міг написати не сам Келін, а хтось інший.

До 200-річчя Полтавської битви «Дневник» був опублікований в «Трудах императорского русского военно-исторического общества» (СПб., 1909, т. 3, с. 246—315) під назвою «Дневник военных действий Полтавской битвы».

¹¹ 250 років Полтавської битви, 1709—1959: 36. статей.— К., 1959.— С. 117.

Упорядники вищезгаданого видання О. К. Баїов та М. Л. Юнаков пов'язували цей «Дневник» з іменем П. Н. Крекшина (1684—1763) — дворянина, що служив при Петрі I в Кронштадті наглядачем робіт. П. Н. Крекшин з 1726 р. пішов у відставку і збирав матеріали з історії Росії. Він був автором ряду творів (поширювалися в рукописах) про життя і діяльність Петра I та його часи. О. К. Баїов та М. Л. Юнаков припускали, що текст «Дневника» є четвертою частиною праці П. Н. Крекшина «Краткое описание блаженных дел великого государя императора Петра Великого», рукопис якої зберігався в Академії наук у вигляді докладного журналу за 1709 р. Однак все це звучить не дуже переконливо.

Відомо, що П. Н. Крекшин мав доступ до листів і паперів Петра I, що були в архіві його кабінету, зібрав величезну кількість старовинних літописів, актів, збірників, зробив численні виписки і копії. Його матеріалами користувалися історики В. М. Татищев, І. М. Болтін, М. М. Щербатов. Цілком можливо, що «Дневник», написаний невідомим автором, потрапив до матеріалів П. Н. Крекшина.

Опублікований в «Трудах ИРВИО» варіант охоплює події з 1 квітня по 11 липня 1709 р. Після опису Полтавської битви в ньому йдеться про погоню російського війська за Карлом XII і Мазепою, капітуляцію шведської армії під Переволочною, про парад військ на полі битви 6 липня й військові навчання.

Невеликий уривок з даної публікації (події з 1 по 16 квітня) включено до збірника документів і матеріалів «Полтаві — 800 років. 1174—1974» (К., 1974).

Опублікований вище текст рукопису, що зберігається в Архіві Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР (ф. 33, книга копій № 5, арк. 28—142) підготував до друку колишній науковий співробітник Державного музею Полтавської битви Г. А. Богуславський. Під час упорядкування тексту він замінив *ѣ* на *е*, *і* на *и*, *ѡ* в кінці слова опустив. Географічні назви й прізвища надруковано згідно з оригіналом.

Надіслав текст до редакції колишній заступник директора музею по науковій частині О. Т. Єрисов.